Teologi som ulike biter og deler

*Ti år med trosopplæring i Den norske kirke*¹

AV ELISABETH TVEITO JOHNSEN

This article analyzes how «theology» has been understood and practised in discussions taking place in relation to the implementation of the Christian Education Reform in Church of Norway. One of the main findings is that previous research has been discursive in their way of approaching theology as an authoritative discourse. Seeking to establish theology as an internally persuasive discourse, this article argues that activities beyond what has traditionally been understood as particularly Christian practices should be included as a constituting part of the educational programs taking place in Church of Norway. Being the first article to analyze the ten first years of the Christian Education Reform, its main theoretical contribution is to demonstrate how an ANT approach can question conceptions of theology often taken for granted in this empirical field.

Keywords: Actor-Network-Theory (ANT) • Bruno Latour • John Law • Modes of Syncretism • Self-Ethnography • Conceptions of Theology • The Christian Education Reform in Church of Norway.

ELISABETH TVEITO JOHNSEN, f. 1973. PhD, førsteamanuensis ved Det praktisk-teologiske seminar, Universitetet i Oslo. Adresse: Postboks 1075 Blindern, 0316 Oslo, e-post: e.t.johnsen@teologi.uio.no

-

INNLEDNING

«Teologien i trosopplæringen»

I denne artikkelen vil jeg analysere hvordan «teologien i trosopplæringen» har blitt forstått og gjort i kirkelig-teologiske diskusjoner om trosopplæringsreformen i Den norske kirke. Et av funnene i artikkelen er at tidligere forskning på trosopplæringsreformen har vært en diskursiv premissleverandør i forståelsen av hva som regnes for å være trosopplæringens innhold. Argumentet i artikkelen er at aktiviteter som ikke er «særegne» kirkelige praksiser bør defineres som en konstituerende del av innholdet i trosopp-

læringstilbudene i Den norske kirke.

For å bidra med et teologisk tolkningsperspektiv på diskusjonen om «teologien i trosopplæringen», vil jeg avslutningsvis differensiere mellom *autoritative diskurser* og *internt overbevisende diskurser*. Dette begrepsparet er opprinnelig utviklet av Mikael Bakhtin, og innenfor sosio-kulturell lærings-teori har det blitt brukt for å drøfte læring og kunnskap (Wertsch 1991), og for å drøfte religion og religiøs læring (Afdal 2013). Sagt i noen få setninger kjennetegnes autoritative diskurser av at de består av et fiksert meningsinnhold som ikke lar seg omforme i

1 Denne artikkelen er en sterkt bearbeidet versjon av prøveforelesningen som ble avholdt 4. desember 2014 på Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo. Det oppgitte temaet for prøveforelesningen var "Hvilke følger kan ditt avhandlingsarbeid ha for teologien i trosopplæringen?". <http://www.tf.uio.no/forskning/aktuelt/arrangementer/proveforelesninger/2014/tveito.html> (lastet ned 16.09.2015).

møte med andre meningsinnhold (Wertsch 1991:78). Autoritative diskurser er en monologisk totalpakke som enten kan godtas eller avvises (Afdal 2013:14). Internt overbevisende diskurser er dialogiske i den forstand at de har en åpen og ikke avsluttet karakter. De er i stand til å inngå i det Bakhtin betegner som *hybride forbindelser* der nye betydninger utvikles i møte med stadig nye kontekster (Wertsch 1991:79, Afdal 2013:15).

Som empirisk forskningsbidrag er denne artikkelen den første som analyserer de ti første årene av trosopplæringsreformen i Den norske kirke (2003-2014). Det teoretiske bidraget i artikkelen er at jeg viser hvordan redskaper fra *aktør-nettverk-teori* (ANT) kan bidra til å utvikle analytiske perspektiver som setter spørsmålsteget ved etablerte tatt-forgittheter i det studerte empiriske feltet.

MATERIALE

Som det fremgår av innledningen, vil jeg altså gjøre «teologien i trosopplæringen» til gjenstand for en empirisk analyse, og bruke denne analysen til å posisjonere mitt eget forskningsbidrag. Det empiriske materialet jeg har valgt ut for å undersøke dette forskningsobjektet, er et resultat av at jeg har en inngående kjennskap til både de kirkelig-teologiske diskusjonene om trosopplæring, og til hvordan trosopplæring gjøres i en rekke menigheter i Den norske kirke.

Siden jeg ble ansatt som underviser og forsker i religionpedagogikk ved Det praktisk-teologiske seminar (PTS) i 2005, har jeg deltatt på konferanser og nettverksmøter både i regi av de teologiske utdanningsinstitusjonene og i regi av Kirkerådet, IKO og KIFO. Jeg har fulgt nøye med på evalueringsforskningen og planutviklingsprosessene som har blitt gjennomført i løpet av disse årene. Jeg

har hørt på hvordan teologistudenter opplever trosopplæring der de er i menighetspraksis, og jeg har gjort feltarbeid i to menigheter i Den norske kirke. I tillegg har jeg vært på trosopplæringstiltak som mor og frivillig, og som litt mer enn vanlig interessert i trosopplæring har jeg oppsøkt gudstjenester som har vært annonsert som del av ulike menigheters trosopplæring.

Det at en forsker har slike tette bånd som jeg har til feltet jeg studerer, blir ikke lenger ansett som en forskningsmessig ulempe. Stadig flere som gjør etnografisk forskning, understreker at både personlige og profesjonelle bånd kan være en ressurs som gir et forskningsprosjekt både substans og kraft (Marcus 1998:15). Mats Alvesson argumenterer for at forskere, i tillegg til mer konvensjonelle etnografiske studier, bør gjøre det han betegner som *selv-etnografi* («self-ethnography») (2003). Selv-etnografi vil si at forskeren forsker på miljøer vedkommende har naturlig tilgang til gjennom sin yrkesmessige plassering (2003:174). Poenget er ikke at forskeren skal forske på seg selv, men at forskeren skal forske på hva som foregår i sin egen kulturelle kontekst (Alvesson 2003:175). Alvessons argumentet er at forskere bør gjøre slike studier fordi forskernes egne miljøer sjelden blir forsket på. Forskerne forsker på andre, men uten å bli forsket på selv (Alvesson 2003:179).

Denne artikkelen har selv-etnografiske trekk ved at jeg vil analysere hva som har foregått i diskusjonen om trosopplæringsreformen i min egen kulturelle forskerkontekst. Jeg kommer til å fokusere på hvordan andre forskere, inklusive meg selv, har bidratt til å etablere forståelser av hva som er, eller burde være, «teologien i trosopplæringen». I hovedsak er materialet jeg bruker offentlig tilgjengelig, men jeg vil også bruke upublisert

materiale som jeg har visst om og innhentet i arbeidet med denne artikkelen. Alle upubliserte kilder er avklart med opphavspersonene det gjelder.

Det empiriske materialet jeg behandler i artikkelen, er fra trosopplæringsreformen ble vedtatt av Stortinget i mai 2003 og til frem til utgangen av 2014.

- Evalueringsrapporter og bøker skrevet av forskerne som har evaluert trosopplæringsreformen.²
- Intervjuer med evalueringsforskere i avisen Vårt Land.³
- Høringsuttalelser avgitt av IKO⁴ og Det teologiske fakultet⁵ i forbindelse med utkast til Plan for trosopplæring.
- Dokumenter fra Kirkemøtets behandling av sak «04/09 Plan for trosopplæring».⁶
- *Vi deler. Plan for trosopplæring i Den norske kirke.* Høringsutkast 2009.
- *Vi deler. Plan for trosopplæring i Den norske.* Revidert utkast 2009.
- *Gud gir – vi deler Plan for trosopplæring i Den norske kirke* 2010.
- Syv lokale planer for trosopplæring.⁷

Jeg vil i den følgende analysen dele trosopplæringsreformen inn i tre faser: *Forsøks- og prosjektfasen* (2003-2008), *planutviklingsfasen*

(2008-2009) og *gjennomføringsfasen* (2010-2014).⁸

TEORI

Aktør-nettverk-teori (ANT)

Det trenger som nevnt ikke være en forskningsmessig ulempe å ha tette bånd til det empiriske feltet en studerer. Det som er forutsetningen i slike studier, er at forskeren klarer å bryte ut av rammeverkene som det er lett å ta for gitt når forskeren selv er del av miljøet hun studerer (Alvesson 2003:176). Det vil si at for å være i stand til å utvikle kunnskap med utgangspunkt i et materiale som omhandler andre kollegaer, og også meg selv, må jeg opparbeide meg en tilstrekkelig analytisk distanse til tatt-for-gittheter om trosopplæring i Den norske kirke. For å få en slik distanse har jeg valgt å bruke teoriperspektiver som defamiliariserer meg fra de naturligjorte kategoriene og diskursene som eksisterer i kirke- og teologifeltet om trosopplæring (Marcus 1998:16).

En av tatt-for-gitthetene i Den norske kirkes trosopplæring er at trosopplæringen skal være «systematisk og sammenhengende». Dette ble tidlig definert som målet for trosopplæringsreformen:

Reform for trosopplæring i Den norske kirke har følgende målsetting:

2 Rapportene er tilgjengelige på www.eto.no og www.kifo.no (lastet ned 09.09.2015).

3 Vårt Land 30.10.2008 og 01.11.2008

4 IKOs høringsuttalelse til Utkast til Plan for trosopplæring <http://www.iko.no/iko/vedlegg/Ny-trosopplæringsplan---horingsuttalelse.pdf> (lastet ned 09.09.2015).

5 Det teologiske fakultets høringsuttalelse til Utkast til Plan for trosopplæring er ikke publisert. Jeg mottok den på e-post 23.11.2014 fra en ansatt ved Det teologiske fakultet.

6 Saksdokumenter i forbindelse med Kirkemøtets behandling av utkastet «Vi deler» *Plan for trosopplæring i Den norske kirke*, 2009. http://beta.kirken.no/nb-NO/om-kirken/slik-styres-kirken/kirkemotet/dokumenter_vedtak/kirkemotet-16.11.2009--19.11.2009-tonsberg/ (lastet ned 09.09.2015)

7 Jeg analyserer materiale fra syv lokale planer for trosopplæring. Disse har jeg fått tilsendt fra Kirkerådet. Jeg har ikke identifisert menighetene i teksten av anonymitetshensyn.

8 Den siste fasen, gjennomføringsfasen, er en pågående fase i Den norske kirke. Denne fasen ble innledet i 2010, og regnes som sluttført når alle menigheter i Den norske kirke har utarbeidet en lokal plan for trosopplæring. Se mer informasjon på: <http://www.gammel.kirken.no/?event=doLink&famID=97327> og <http://www.gammel.kirken.no/index.cfm?event=doLink&famID=386541> (lastet ned 09.09.2015).

Vi skal utvikle en systematisk trosopplæring som fremmer kristen tro, gir kjennskap til den treenige Gud, og gir hjelp til livstolkning og livsmestring for alle som er døpt i alderen 0-18, uansett funksjonsnivå.⁹

I alle sammenhenger der trosopplæring er tema, brukes denne formuleringen, og ofte brukes den i forbindelse med diskusjoner om trosopplæringens teologiske innhold. For å kunne utvikle kunnskap som ikke bare gjen- tar det andre forskere allerede har sagt om «teologien i trosopplæringen», trenger jeg analytisk distanse fra denne naturliggjorte kategorien.

Ut ifra vurderingen av at jeg trenger analytisk distanse, har jeg valgt å bruke analyseredskaper som er utviklet innenfor *aktør-nettverk-teori* (ANT)-tradisjonen. Idealet i ANT er å ikke ta for gitt at det finnes underliggende strukturer i samfunnet, men å spore forbindelsene mellom ulike aktører og undersøke hva det er som ordner og forbinder dem med hverandre (Latour 2005a:8). Verden består ikke av gitte sammenhenger, bare biter og deler som ordnes på ulike måter, og som skaper nettverk med kort eller lang varighet (Law 2007:6, Law 1999:7). Denne forståelsen av at sammenhenger blir til gjennom at aktører vever seg inn i hverandre, har ANT utviklet gjennom empiriske casestudier (Law 2007:2).

Kjente ANT-studier viser at mange organisasjoner, firmaer, vitenskap, politiske systemer og religiøse praksiser streber mot det samme som Den norske kirkes trosopplæring. Målet er å kunne fremvise seg som konsistent og sammenhengende (se spesielt Latour og Woolgar 1979). Bruno Latour, en av de som har gitt navn til ANT (Latour 2005a:9), mener

at den moderne vestlige verden preges av alle mulige slags intense forsøk på å skape «renhet», på å skille mellom «himmel og jord, det globale og det lokale, det menneskelige og det ikke-menneskelige» (Latour ([1991] 1996:11)). Ifølge Latour består «det moderne renselsesarbeidet» av to sett av totalt forskjellige praksiser. På den ene siden praksiser som holdes fra hverandre, og praksiser som har opphørt å være det (Latour 1996:21). Det er denne dobbeltheten som gjør at han kaller en av sine mest kjente bøker for *Vi har aldri vært moderne* (Latour ([1991] 1996)). Vi forsøker å være «rene» og «ublandede», men ser vi nøyerer etter, har både religion, politikk og vitenskap alltid vært «uren» og «blandet» (Latour 1996:11). Latours oppfatning er at de som mest helhjertet støtter opp under slike «moderne renselsprosjekt», samtidig bidrar til et mylder av hybridiseringer eller blandinger (Latour 1996:22).

Når begrep som renhet/urenhet og blandet/ublandet brukes innenfor ANT, er det ikke med utgangspunkt i essensialistiske forestillinger om at det finnes noe «egentlig» rent og ublandet som siden har blitt urent og blandet. Innenfor ANT finnes det ikke noe som har iboende kvaliteter. Hva som blir fremforhandlet som «rent» og «urent» i forskjellige praksiser, er noe som stadig bytter, forhandles og endres. I denne artikkelen kommer jeg til å bruke begrepsparet koherens/nonkoherens for å beskrive denne dobbeltheten som renhet/urenhet. Det som gjør det ekstra komplekst, er at innenfor ANT-tilnærminger er ikke renhet/urenhet eller koherens/nonkoherens et enten/eller, men snarere et samtidig både/og (Law 2013:173).

Når jeg skal bruke disse analysebegrepene i analysen av de kirkelig-teologiske diskusjo-

9 Jf. Nyhetsbrevet «Aktuelt» med overskriften «Alle vil trosopplæring», publisert 22.04.2005 <http://gammel.kirken.no/?event=showNews&FamID=4609> (lastet ned 03.09.2015).

nene, vil jeg undersøke hva som blir fremforhandlet som rent og urent, hvordan det rene og urene blir ordnet i forhold til hverandre, og hvordan det rene og urene er til stede samtidig. Forskningsinteressen i denne artikkelen er å finne ut hva og hvordan «teologien i trosopplæringen» har blitt ordnet i de ti årene trosopplæringsreformen har eksistert.

Genremessig er mange ANT-studier vesentlig mer ekspressive enn det som er vanlig i vitenskapelige publikasjoner, noe jeg også kommer til å gjøre i denne artikkelen. Begrunnelsen for å skrive ekspressivt er at ANT-tilnærminger anser akademisk arbeid som performativt (Law og Singleton 2013:486, Law 2007:16). Forskning er en form for intervensjon som skjer gjennom å utvikle fortellinger som kan gripe inn i og forstyrre etablerte sannheter om et empirisk felt (Law 2007:2).

Synkretismemoduser

I tillegg til at ANT er formende for hvordan jeg går inn i materialet, vil jeg spesielt bruke analytiske begreper som er utviklet i artikkelen «Modes of Syncretism. Notes on Noncoherence» (Law et.al 2013). I denne artikkelen utvikler den kjente ANT-forskeren John Law, og blant annet de norske forskerne Geir Afdal, Ingun Moser og Kristin Asdal, seks ulike *synkretismemoduser* («modes of syncretism») (Law et.al 2013). Disse modusene betegner ulike måter renhet/urenhet og koherens/nonkoherens blir ordnet på i praksiser forskerne har studert. Synkretisme brukes synonymt med Latours begrep om hybridisering, at det rene aldri er rent, men alltid blandet. Alle praksiser er ifølge Law, Afdal, Asdal, Lin, Moser og

Singleton synkretistiske. Det de undersøker, er *hvordan* biter og deler i praksiser holdes fra hverandre eller ordnes i forhold til hverandre (Law et.al 2013:176). Jeg skal bruke fire av synkretismemodusene de har utviklet, for å undersøke hvordan de kirkelige-teologiske diskusjonene om «teologien i trosopplæringen» holder ulike biter og deler sammen eller fra hverandre.¹⁰

Fornektelse

Den første synkretismemodusen er *fornektelse* («denial»). Ifølge Law, Afdal, Asdal, Lin, Moser og Singleton er dette den av modusene som i sterkeste grad drives av en sterk renhetsvilje.

At its most insistent, the will to purity works by denial. It simply refuses the possibility of noncoherence, so everything fits. All is pure (Law et.al 2013:177).

Synkretismemodusen er utviklet på bakgrunn av studier av et rapporteringssystem for bønder i England. I dette systemet avvises nonkoherens som mulighet ved at det som ikke passer inn i systemet, utelates fra virkeligheten ved ikke å spørre etter det (Law et.al 2013:178). Dette er ifølge forfatterne en veldig effektiv synkretismemodus. Forutsetningen for å få den til å fungere er at det eksisterer asymmetriske maktrelasjoner. Modusen fungerer fordi de som er underlagt rapporteringssystemet, må rapportere i henhold til normen, men uten at systemet i seg selv er avhengig av enkeltrespondenter for å fungere. Systemet virker selv om enkeltpersoner eller enkeltorganisasjoner ikke handler i overensstemmelse med kravene systemet setter (Law 2013:177-178).

¹⁰ Law, Afdal, Asdal, Lin, Moser og Singleton har utviklet seks synkretismemoduser, to av dem bruker jeg ikke i denne artikkelen. Dette er synkretismemodusene *omsorg* «care» og *kollaps* «collapse» (Law et.al 2013:183-186). Disse modusene er ikke de mest relevante i denne artikkelen, men de kan være relevante i analyser av for eksempel trosopplæringsaktiviteter.

Domestisering

Den andre synkretismemodusen er *domestisering* («domestication»). Denne modusen kjennetegner prosesser der nonkoherens anerkjennes, for deretter å bli domestisert. Det som oppfattes som nonkoherent, ordnes gjennom en rekke homogeniserende praksiser. Forfatterne trekker frem stortingsdebatter som eksempel. I slike debatter kan nonkoherens komme til syne i form av forskjellige augmentative logikker. Det som ifølge Law, Afdal, Asdal, Lin, Moser og Singleton skjer er at kvalitative forskjeller blir temmet gjennom en lang rekke materielle homogeniserende praksiser. For eksempel ved å omgjøre kvalitative forskjeller til kvantitative forskjeller som det kan stemmes over, eller ved å formulere lovtekster slik at de forskjelligartede logikkene kan inngå i samme tekst. Domestisering er å gjøre kvalitative forskjeller overkommelige ved å få det som ikke passer sammen, til å passe sammen likevel (Law 2013:179-180).

Atskillelse

Den tredje synkretismemodusen er *atskillelse* («separation»). Denne måten å ordne nonkoherens på innebærer at praksiser som vanskelig lar seg ordne i forhold til hverandre, plasseres på ulike steder. Så lenge disse praksisene befinner seg på avstand fra hverandre og lever atskilte liv, kommer ikke spørsmålet om nonkoherens til syne. Ulike logikker kan eksistere side om side så lenge de ikke konfronteres med hverandre i tid og sted. Det er når praksiser som pleier å skje på ulike steder, møtes, at nonkoherens blir et tema (Law 2013:180-181).

Konflikt

Den fjerde synkretismemodusen er *konflikt* («conflict»). Innenfor denne synkre-

tismemodusen støter ulike logikker mot hverandre i en åpen og gjerne offentlig konflikt. Eksempelet forfatterne bruker for å formulere denne modusen, er at biskopene i Den norske kirke gikk ut og argumenterte for et fem år langt opphold i oljeboringen i Nord-Norge. Ifølge forfatterne løses slike konflikter enten gjennom renselsesprosesser der religion blir utskilt som et domene som ikke har noe med politikk å gjøre, eller gjennom at logikken til den ene parten, biskopene, blir inkludert inn i den andre partens, politikernes, logikk. Konflikten overvinnes gjennom domestisering der det som oppleves som nonkoherent, blir noe som likevel passer sammen (Law 2013:183-184).

ANALYSE

Forsøks- og prosjektfasen (2003-2008)

En performativ fornyelsesprosess

ANT-tilnærminger teoretiserer gjennom empiriske casestudier (Law og Singleton (2013:2013)). Den etnografiske metoden som brukes, er å følge aktører som mennesker, objekter, ideer, dyr, papirer og ting fra sted til sted (Latour 2005a:12). Dette gjøres for å se hvordan aktørene kobler seg til andre aktører og etablerer nettverk som igjen skaper effekter (Law 2007:2).

Law, Afdal, Asdal, Lin, Moser og Singleton bruker en casestudie av kollektivtransportsystemet i London på begynnelsen av det 20.århundre som eksempel på at ren/uren eller koherens/nonkoherens ikke er et enten/eller, men snarere et både/og (Law et.al 2013:172). Da fornyelsen av dette kollektivtransportsystemet ble satt i gang, besto det av et sammensurium av ulike entreprenører, firmaer med ulike standarder, ulikt utstyr og ulike profesjoner. Hvert kollektivfirma hadde

sine billettluke, bussenes rutetider var ikke samordnet, og kartet over metroens linjer var så innviklet at de færreste klarte å bruke det.

Situasjonen var ikke helt ulik den i London da trosopplæringsreformen i Den norske kirke ble vedtatt av Stortinget i 2003. Det hadde vært noen forsøk fra blant annet Kirkerådet og IKO på å gjøre menighetenes tilbud til barn og ungdom mer planmessige og samordnede (Plan for dåpsopplæring 1991, Plan for konfirmasjonstiden 1998, Pettersen 2007, Pettersen 2008, Holmqvist 2012), men stort sett gjorde hver menighet slik de selv ville. Noen menigheter hadde sine opplegg for 4-åringer, noen hadde en klubb for ungdommer, andre reiste på påskeleir. Det var ikke lett å finne ut av dette sammensuriet av tilbud. Mange foreldre, barn og ungdommer visste ikke hvordan de skulle finne frem til informasjonen om tilbudene, og som regel ble informasjonsbrosjyrene bare liggende i våpenhuset. Det er fristende å si som Law, Afdal, Asdal, Lin, Moser og Singleton «... it was a mess, but it would be better to say that it was noncoherent» (Law et.al 2013:174).

Et av elementene i moderniseringen av Londons kollektivsystem var at alle de ulike firmaene ble samlet i én organisasjon under ledelse av Frank Pick. Han bestemte at det var behov for å overbevise alle, ikke minst passasjerene og de ansatte, om at dette sammensuriet av ulike firmaer var en enhetlig organisasjon (Law et.al 2013:173). På ganske kort tid fikk alle bussene den samme røde fargen uansett hvilket firma de tilhørte, alle metrostasjoner fikk den samme røde og blå logoen, og kartet over de ulike metrostasjonene ble tegnet i røde, gule og blå rettlinjede streker (Law et.al 2013:72).

Noe lignende skjedde det første året etter at trosopplæringsreformen var vedtatt. Før

reformen hadde det kun vært enkeltstillinger i Kirkerådet som var viet til barne- og ungdomsarbeid. Disse rådgiverstillingene ble nå overført til et utvidet sekretariat med Paul Erik Wirgenes som leder. Sammen med en styringsgruppe fikk sekretariatet i oppgave å lede arbeidet med trosopplæringsreformen. Ikke helt ulikt Pick i London fant Wirgenes ut at sammensuriet av menigheter og organisasjoner som driver med tilbud til barn og ungdom, må se ut som én organisasjon. Alle trosopplæringsansatte og frivillige blir utstyrt med de samme hettegenserne og t-shirtene. På alle steder der det blir arrangert møter eller konferanser i regi av trosopplæringsreformen, blir vi møtt med de samme vimplene, de samme røde notatblokkene, og alle tingene er utstyrt med den samme moderne logoen og slagordet «Størst av alt» (Holmqvist 2012).

Der er som Law, Afdal, Asdal, Lin, Moser og Singleton uttrykker, fristende å si at moderniseringen av Londons kollektivsystem og av Den norske kirkes trosopplæring kun er overflatisk, og at det under overflaten er et like stort sammensurium av firmaer og menigheter som det alltid har vært. Følger vi Latours argument, er dette både sant og usant. Ifølge Law, Afdal, Asdal, Lin, Moser og Singleton var ikke endringen kun en overflatisk endring. Endringene som fant sted, var også performative. Ideen om at kollektivsystemet var et koherent og sammenhengende system, begynte å forme systemet. Folk begynte å reise mer, og de ansatte begynte å knytte identitet til «London Transport» (Law et.al 2013:173).

Det samme er det mulig å si om trosopplæringen i Den norske kirke. Det er flere som finner frem til trosopplærings-tilbudene som menighetene arrangerer, nå enn det var før reformen (Høeg og Trysnes 2012). Mange av de som jobber med

trosopplæring, har begynt å knytte identitet til å være del av denne reformen, noen ganger mer enn det de opplever som ansatt i en lokal menighet (Botvar et.al 2015). Men dette blir i seg selv en litt for «ren» fortelling. Derfor er det viktig å ta med delen av Latours argument som sier at praksiser som genererer renhetseffekter, samtidig er nonkoherente (Law et.al 2013:174). Selv om trosopplæringsreformen på en måte blir mer «ren», er det all grunn til å tro at «the world, even the 'modern world', is *fuzzy* and that it always has been» (Law et.al 2013:174). Spørsmålet er om «[s]omething else is (also?) going on under the hood?» (Law et.al 2013:174).

Boller, klatrevegger og kjempepapegøyer

Det som skjer parallelt med at trosopplæringsreformen utarbeider en skinnende, blank og moderne selvpresentasjon, er at trosopplæringssekretariatet utlyser prosjektmidler som alle menigheter kan søke på. Menighetene blir oppfordret til å være kreative slik at deres prosjekter kan være med på å fornye trosopplæringen i Den norske kirke. Selv med en svært kort tidsfrist kom det inn 363 søknader fra 634 menigheter (Aagedal og Mogstad 2005:33). Til sammen fikk 43 menigheter tilslag på søknadene sine og kunne starte opp lokale trosopplæringsprosjekter (Aagedal og Mogstad 2005:49-50).

Menighetene som får midler, blir etter hvert kontaktet av evalueringsforskere fra Det teologiske menighetsfakultet (MF), Diakonhjemmet Høgskole og Otto Hauglin som leder evalueringsarbeidet. Evalueringsforskerne bruker en rekke metoder. De utfører analyser av rapporter, spørreundersøkelser, kvalitative intervjuer og casestudier i noen av menighetene (Hauglin et.al 2005:13-14).

I den første oppsummerende evalueringsrapporten reiser forskerne spørsmålsteget ved om reformens kobling «mellom fenomenene tro, erfaring og opplæring er helt klar» (Hauglin et.al 2005:16). De gir uttrykk for at det eksisterer «*indre spenninger* mellom opplærings- og erfaringselementet i reformen» (Hauglin et.al 2005:16). De er spesielt skeptiske til at så mange av trosopplæringstilbudene i menighetene inneholder så mange av de samme elementene som inngår i andre fritidsaktiviteter. De etterlyser det de betegner som «den særegne sosialiseringen» som tiltakene ifølge dem må inneholde for å kunne forsvare sin plass som trosopplæring (Hauglin et.al 2005:24).

Den samme motforestillingen blir fulgt opp i de neste evalueringsrapportene. Evalueringsforskerne bruker blant annet et spørreskjema der de ber prosjektlederne i de ulike menighetene om å vurdere påstander om hva målsetningene for trosopplæring er, på en skala fra en til fem (Selbekk og Hauglin 2005:50). De spør blant annet på hvilken måte de tre tiltakene ungdomscafé, klatrevegg og babysang kan være trosopplæring. Prosjektlederne svarer at disse tiltakene først og fremst er miljøskapende rammer som gjør at de kan nå ut til barn, ungdom og foreldre, men at de ikke er trosopplæring i og for seg. Forskerne på sin side gjentar at de er kritiske til hvorvidt disse tiltakene har et tilstrekkelig innhold til at de kan forsvare sin plass som trosopplæring (Selbekk og Hauglin 2005:56).

I tillegg til spørreskjemaundersøkelser gjør evalueringsforskerne casestudier i syv utvalgte menigheter. Boken *Når tro skal læres. Sju fortellinger om lokal trosopplæring* er en analyse av dette etnografiske materialet og er i hovedsak skrevet av Harald Hegstad ved MF (Hegstad, Selbekk, Aagedal 2008). Hegstad gir fyldige beskrivelser av trosopp-

læringen som foregår i de studerte menighetene. På mange måter viser casestudiene det samme som allerede har fremkommet i rapportene. Mange av trosopplæringstilbudene inneholder både tradisjonelle kirkelige «opplæringselementer» og aktiviteter som ikke er særegne kirkelige aktiviteter. Jeg vil trekke frem et eksempel fra Hegstad.

Vi er på vei til menighetshuset i et bygdesamfunn i innlands-Norge (...) Dagens arrangement er 'bollefest' (...). I løpet av de fire timene bollefesten varer, er barna med på en rekke aktiviteter: Først er det registrering der alle barna får en navnelapp der det også står: 'Jeg er størst av alt'. (...) Etter en navnelek for å bli kjent, starter bollebakingen. (...) Samlingstimen [etter bollebakingen] har elementer som minner om 'gammeldags søndagsskole' med flanellograf, bibelfortellinger, med samtale, spørsmål og svar, bønn og bevegelsessanger. (...) (Hegstad, Selbekk, Agedal 2008):37-38).

Så kommer det mest populære innslaget:

Etter denne aktiviteten er det frilek der det mest populære innslaget er en oppblåsbar «trommel» som barn kan sitte inni mens den rulles rundt på gulvet. Under denne lekeøkta får barna også besøk av en 'kjempepapegøye' (en konfirmant ikledd papegøyekostyme). Ifølge prosjektlederen er denne papegøyen 'blott til lyst' og ikke brukt med tanke på en dypere bibelsk mening (Hegstad 2008:37-38).

Hegstad stiller spørsmålstegn ved om det kan kalles trosopplæring når en aktivitet ikke har et spesifikt kristent innhold: «Hva skiller kulturskolens måte å f.eks bake på i forhold til trosopplæringens måte?» (Hegstad, Selbekk, Agedal 2008:33). Kan det kalles trosopp-

læring når det ikke blir gitt «en tilfredsstillende kristen fortolkning av det som skjer» (Hegstad, Selbekk, Agedal 2008:123). Han konkluderer det med «at dogmatiske formuleringer og sammenfatninger av sentrale trossannheter blir fraværende i trosopplæringen» (Hegstad, Selbekk, Agedal 2008:138). Reformen har ifølge ham ført til en dreining i retning av skapelsesteologi, og at «vekten på et mer folkekirkelig perspektiv har ført til at frelsesperspektivet har blitt tonet ned» (Hegstad, Selbekk, Agedal 2008:138).

Det er ikke så mange som leser slike evalueringsrapporter som dette. Derimot leser mange som er opptatt av spørsmål om teologi og kirke, avisen Vårt Land. I forbindelse med lanseringen av evalueringsforskernes slutt-rapporter intervjuer avisen to av de sentrale evalueringsforskerne. Harald Hegstad gir uttrykk for at innholdssiden av reformen har vært for svak.

Prosjektene må selvsagt ha fellesskaps- og opplevelsesdimensjonen, for kristendom er ikke bare kunnskap. Men hvis man bare står i ring og tenner lys, uten å sette det i forbindelse med et kristent gudsbilde, da blir det ikke trosopplæring lenger (Vårt Land 30.10.2008).

For å eksemplifisere reformens manglende teologiske kunnskapsinnhold nevner Otto Hauglin at enkelte menigheter har klatrevegger som del av trosopplæringen. Ifølge ham blir det «en stor utfordring å lage en generell plan for trosopplæring ut ifra mange tusen tiltak som er utviklet i en lokal sammenheng» (Vårt Land 1.11.2008).

Evalueringsforskerne er ikke de eneste som gir uttrykk for disse og beslektede synspunkter. IKO publiserer et dobbelt temanummer av *Prismet* med tittelen «Innholdsdimensjonen i trosopplæringen». I dette temanummeret

blir mange av de samme etterlysningene og indre spenningene artikulert (Jensen 2006, Leganger-Krogstad og Mogstad 2006, Sannes 2006). Svein Aage Christoffersen ved TF skriver blant annet at ...

... hvis dåpsopplæringen ikke fører de døpte inn i den kristne kunnskapstradisjonen, da gjør vi dem uskikket til å føre denne tradisjonen videre. (...) Og vi skaper fremfor alt en tradisjonsløs og kunnskapsløs form for kristendom som blir et lett, ja til og med et meget lett bytte for strømninger i tiden. Unge mennesker er hungrige på opplevelser, det er flyktige greier (Christoffersen 2006).

Jeg publiserer også en artikkel der jeg etterlyser et tydeligere kunnskapsinnhold i trosopplæringen. På lignende måte som Hegstad stiller jeg spørsmålsteget ved at trosopplærerne bruker så mye tid på aktiviteter og så lite tid på «verbal kunnskapsformidling og samtale knyttet til aktivitetene» (Johnsen 2008:14).

Det kritiske renselsesprosjektet

Synkretismemodusen *atskillelse* kan bidra til å analysere hva som skjer i denne første fasen av trosopplæringsreformen. Som synkretismemodus betegner atskillelse at det som er fremforhandlet som nonkoherente biter og deler, ordnes ved å plassere praksisene på forskjellige steder. Så lenge praksiser befinner seg på avstand fra hverandre, kommer ikke spørsmålet om at det eksisterer forskjellige logikker ved siden av hverandre, til syne (Law et.al 2013:180-181).

Det vi får vite om trosopplæringstilbudene gjennom evalueringsforskningen, er at det skjer mange ulike aktiviteter ved siden av hverandre. I eksempelet om bollefesten får vi vite at de først har en del der barna blir

registrert, deretter er det navnelek, så er det bollebaking, etter det er det en søndagsskolelignende del, og til sist kommer den delen som er mest populær blant barna, frilek med en oppblåsbar «trommel». Under denne økta får de også besøk av en konfirmand utkledd som en kjempepapegøye.

Denne måten å organisere en trosopplæringssamling på har fellestrekk med det Law, Afdal, Asdal, Lin, Moser og Singelton betegner som «spacial segregation» og «temporal distribution» (Law et.al 2013:181). De ulike aktivitetene gjøres på forskjellige steder og til forskjellige tidspunkter. Aktivitetene finner ikke sted samtidig. Registreringen skjer sannsynligvis i våpenhuset, bollebakingen på kjøkkenet, søndagsskolebiten trolig i kirkerommet, og det kan være at leken med trommelen og papegøyen skjer i gangen eller i menighetssalen.

Denne måten å ordne ulike biter og deler i en trosopplæringssamling er ikke ny. Kristne barne- og ungdomsorganisasjoner, også de såkalt konservative, har gjort trosopplæring på denne måten lenge. Det er først når forskerne beskriver hva som skjer på disse trosopplæringssamlingene, at nonkoherens blir et tema. Forskerne stiller spørsmålsteget ved hvorvidt «opplæringsdelene» har et tilstrekkelig teologisk innhold. Det er ifølge dem for mye av en type teologi, skapelsesteologi, og for lite av en annen type teologi, frelsesteologi. Det neste de stiller spørsmålsteget ved, er om trosopplæringstilbudene inneholder for mange «allmenne» aktiviteter, slik som bollebakst, leketromler og klatrevegger. De setter også betingelser for at det kun er når de «særegne» kristne aktivitetene, slik som lystenning, blir gitt en tilstrekkelig teologisk fortolkning, at disse aktivitetene kan regnes som trosopplæring.

Sagt med Law, Afdal, Asdal, Lin, Moser og Singelton fører forskningen til at logikker som

vanligvis har levd side om side, uten at spørsmålet om nonkoherens har kommet til syne, blir offentlig tematisert som en uønsket nonkoherens i rapporter, bøker, artikler og avisoppslag. Forskningen argumenterer for en atskillelse mellom hva som er det «rene» og «egentlige» innholdet i trosopplæringen, og hva som ikke er det. For å bruke Latours terminologi støtter de helhjetet opp under det kritiske renselsesprosjektet (Latour 1996:22). Det «rene» og «egentlige» innholdet i trosopplæringen defineres som et eget område eller domene forskjellig fra «vanlige» fritidsaktiviteter (Afdal 2013:16). Det som faller utenfor det teologiske kunnskapsinnholdet og de særegne kristne praksisene, går fra å være en integrert del av trosopplæringen, til å bli en kontroversiell del av trosopplæringen. Evalueringsrapportene, forskningsartiklene og avisinnleggene blir en aktør som etablerer en forståelse av at trosopplæring er en aktivitet som bør være utskilt fra andre deler av samfunnet og virkeligheten barna og ungdommene ellers forholder seg til. Det skapes en forståelse av at det finnes noen «rene» og «egentlige» aktiviteter som trosopplærings tilbudene bør fylles med (Afdal 2013:16). Den neste fasen, planutviklingsfasen, går ut på å definere hva dette «egentlige» innholdet i trosopplæringen er.

Planutviklingsfasen 2008-2009

Bibel, bønn og gudstjeneste

Etter at evalueringsforskerne fra MF og Diakonhjemmet har levert sine sluttrapporter i 2008, begynner arbeidet med å utvikle en nasjonal plan for trosopplæring for Den norske kirke for fullt. Det skal utvikles en plan som skal gjelde for alle menigheter. Prosessen som blir satt i gang av sekretariatet

for trosopplæringsreformen, er omfattende. Blant annet arrangerer sekretariatet for reformen konferansen «Ny plan for trosopplæring i Den norske kirke» i samarbeid med evalueringsforskerne. Mange av foredragene gjentar kritikken evalueringsforskerne har reist. Det er behov for en plan som har et tydelig teologisk innhold, og at barn og unge gjennom trosopplæringen får erfaring med kristne kjernepraksiser, slik som Bibel, bønn og gudstjeneste.¹¹

Blant annet på bakgrunn av disse innspillene utarbeider sekretariatet for trosopplæringsreformen høringsutkastet *Vi deler. Plan for trosopplæring* (2009). Dette dokumentet beskriver både et teologisk kunnskapsinnhold og en rekke kristne praksiser i form av fortellende tekster og eksempler fra menighetenes trosopplæringsstilbud. Dokumentet blir sendt på en omfattende høringsrunde. Det kommer hørings svar fra de teologiske utdanningsstedene, de kristne barne- og ungdomsorganisasjonene, fagforeningene, biskopene, bispedømmerådene, enkelte menighetsråd, kirkelige fellestråd, og flere (Kirkemøtet 4.1/09). Flere instanser etterlyser korsteologi. En av høringsinstansene som målbærer dette, er IKO – Kirkelig pedagogisk senter.

Vi savner en tydeligere korsteologi. Guds lidelse er en viktig del av troen, og menneskets lidelse er en del av livet – også for barn og unge. (...) Vi mener altså at kapittelet har et språk som i altfor stor grad preges av kjærlighetsretorikk (IKO, høringsuttalelse til utkastet *Vi deler. Plan for trosopplæring* 2009).

Noe av det samme fremhever Det teologiske fakultet (TF) i sin høringsuttalelse.

11 Informasjon om konferansen «Ny plan for trosopplæring i Den norske kirke» <http://www.i-tools.no/partner/nag/trosopplaring/index.cfm?aktivtoppid=36801&aktivsubid=134252>

Ambivalenser som spenningen mellom Gud og hans rikes skjulthet og synlighet, mellom *theologia crucis* og *theologia gloriae*, mellom mennesket som samtidig synder og rettferdig, er i svært liten grad synlige i denne planen. (...) Både på person- og menighetsnivå er dette ufrakommelig (TF, høringsuttalelse, Utkast til Plan for trosopplæring 2009).

I forbindelse med at planen for trosopplæring skal opp som sak på Kirkemøtet i 2009, blir det gjort rede for de sentrale anliggende som kommer frem i høringsrunden. I oppsummeringen heter det at flere av høringssvarene mener at utkastets bruk av eksempler gjør at det ikke blir tydelig hva som er tenkt som ressursstoff og hva som er planens kjerne når det gjelder mål, innhold og anbefalte tiltak. Ifølge høringsinstansene blir første trosartikkel vektlagt i så stor grad at det går på bekostning av «å fokusere på frelsen og helligjørelsen». Planens bruk av et inkluderende «vi» kan tilsløre behovet for «daglig omvendelse og forsoning» (Kirkemøtet 4.1/09).

På grunnlag av høringsrunden bearbeides høringsutkastet før det skal opp til behandling på Kirkemøtet i 2009.¹² Endringene som spesielt blir gjort, handler om økt detaljering og konkretisering av trosopplæringens innhold. Dette gjøres ved å utarbeide to nye vedlegg. Det ene vedlegget har tittelen «Kjernetekster til en fornyet trosopplæring», og består av i alt 50 bibeltekster. Det andre vedlegget er en ferdig uttegnet lokal plan for trosopplæring. Vedlegget angir hvilke tiltak og hvilket innhold som bør inngå i aldersfasen 0-5 år, 6-12 år og 13-18 år. Innholdskomponentene som går igjen er dåp, bønn, Bibelen, gudstjenesten, kirkeåret,

kirkehuset, nattverd, høytidene, misjon, diakoni og livet som kristen. I tillegg er det noen få referanser til familien, livet og vennskap (Kirkemøtet 4.1.1.09).

Etter høringen blir et revidert utkast av *Vi deler. Plan for trosopplæring* sak på Kirkemøtet i 2009. Kirkemøtet er fornøyd med endringene som er gjort etter høringsrunden, og foretar ikke store endringer. Tittelen blir riktignok endret fra *Vi deler* til *Gud gir – vi deler*. Begrunnelsen er «at [kirkemøte]komiteen ser det som viktig å løfte fram Guds gave til menneskene». I tillegg blir det gjort en del omformuleringer som gjør planen enda mer detaljert. Som for eksempel: Under «Kirkens overleverte tro» er et av punktene «Bibelen». Der listes det blant annet opp at «barn og unge skal bli kjent med Bibelens oppbygning, tilblivelse og frelseshistorien». Under punktet «Profet og visdomslitteraturen, med vekt på Messiasprofetiene» kommer tillegget «krav på sosial rettferdighet». Under «kirkens tro i praksis» blir det lagt til at «Barn og unge skal få mulighet til å delta i lokale pilegrimsvandring og gjennom det kunne oppleve fellesskap og undring» (km09_sak4_komitemerknader_vedtak).

Domestisering og hybridisering

Synkretismemodusene som kan belyse planprosessen er *konflikt* og *domestisering*. Konflikt som synkretismemodus innebærer at ulike logikker konfronteres med hverandre. I planutviklingsfasen er spesielt to logikker i konflikt med hverandre. På den ene siden har vi utkastet til *Vi deler. Plan for trosopplæring*. Dette dokumentet har en lav grad av detaljering med hensyn til hvordan menighetene skal utarbeide lokale planer for trosopplæring. Vedleggene i det opprinnelige utkastet

12 Kyrkjemøtet 16.-19.november 2009. Saksdokumenter og vedtak. http://beta.kirken.no/nb-NO/om-kirken/slik-styres-irken/kirkemotet/dokumenter_vedtak/kirkemotet-16.11.2009---19.11.2009-tonsberg/ (lastet ned 04.09.15).

består av forskjellige eksempler på hvordan en lokal plan kan se ut (Vi deler. Plan for trosopplæring høringsutkast 2009). Visjonen som formuleres for trosopplæringen, er «en raus og tydelig kirke der barn og unge lever i tro, håp og kjærlighet». I beskrivelsen av innholdet i trosopplæringen legges det vekt på at «kjærligheten er det sentrale verdibegrep som beskriver både hvordan Gud er og hvordan vi utfordres til å møte hverandre» (Vi deler 2009:11). Den andre logikken som kommer frem i mange av høringssvarene, er at planen er for utydelig med hensyn til hva som skal være trosopplæringens kjerneinnhold. Høringsuttalelsene til IKO og TF er blant de som mener at det blir for mye om Gud som kjærlighet, og for lite om Jesus som frelser. Fokuset på kjærlighet går ut over noe som beskrives som umistelige deler av kristen tro. For å sikre innholdet reiser flere av høringsinstansene kravet om et høyere detaljeringskrav.

Slike konflikter om hvilke biter som er de viktige og hvordan de skal ordnes i forhold til hverandre, kan ifølge Law, Afdal, Asdal, Lin, Moser og Singleton enten føre til at logikkene inkluderes i hverandre, eller at en av logikkene plasseres for seg og ekskluderes (Law et.al 2013:183). Allerede før behandlingen av Plan for trosopplæring på Kirkemøtet ser vi at konflikten løses gjennom domestisering. Domestisering innebærer at kvalitative ulikheter blir gjort overkommelige ved at de to logikkene inkluderes i hverandre (Law et al 2013:180). Planutkastet med eksempler og fortellinger beholdes, og to vedlegg med beskrivelser av trosopplæringens kjernetekster og tiltak blir føyd til. Det som er en umistelig logikk for noen, blir føyd til på listen, uten å ta bort noe annet. Korsteologien blir føyd til uten å ta bort kjærlighetsretorikken. De to logikkene blir føyd sammen slik at det som

ikke passer sammen, passer sammen likevel (Law 2013:179-180).

Denne domestiseringen fortsetter under Kirkemøtet. Dette er et demokratisk organisert organ ikke helt forskjellig fra Stortinget, som er caset Law, Afdal, Asdal, Lin, Moser og Singleton har utviklet modusen på bakgrunn av. Slike demokratiske organer består av sammensatte og materielle praksiser som fungerer homogeniserende (Law et.al 2013:180). Law, Afdal, Asdal, Lin, Moser og Singleton nevner måtene det er forventet at en skal snakke på i stortingssalen, og at vedtak gjøres gjennom stemmegiving (Law et.al 2013:180). Disse materielle praksisene brukes også på Kirkemøtet. I løpet av kirkemøtebehandlingen blir nye innholdselementer lagt til, uten å trekke noen fra. Konfliktene blir temmet og de kvalitative forskjellene blir gjort overkommelige gjennom å kvantifisere dem til forslag det skal stemmes over. Domestiseringen, eller utfelingen av forskjellene, gjør at «messianske profetier» og «krav om sosial rettferdighet» blir stående som punkter i en lang liste (jfr. Law et.al 2013:187). Til slutt har alt det som er teologisk umistelig for de ulike representantene på Kirkemøtet blitt inkludert i samme tekst. Domestiseringen underveis har bidratt til at når planen kommer opp til votering, blir den enstemmig vedtatt (km09_sak4_komitemerknader_vedtak).

I følge Law, Afdal, Asdal og Moser er det i dag større toleranse for nonkoherens enn det var tidligere. «Perhaps there is less prejudice against being fuzzy than there was» (Law et.al 2013:174). Det empiriske materialet fra planutviklingsfasen tyder på det motsatte. Materialet peker i retning av at det innenfor kirkelige og teologiske miljøer eksisterer «what we might think of as a *bias for purity*» (Law et.al 2013:174). Gjennom å stadig øke detaljeringsgrad og konkretiseringsgrad blir

på den ene siden trosopplæringsens innhold mer og mer «rent». Til slutt er «teologien i trosopplæringen» nedfelt i to vedlegg som består av bibeltekster og de mest særegne kristne praksisene. I løpet av planutviklingsfasen skjer det en gradvis fasttømming av hva det «egentlige» innholdet i trosopplæringen skal være. Samtidig ser vi på den andre siden at «teologien i trosopplæringen» er alt annet enn «ren». Som Latour gjentatte ganger gjør oppmerksom på, så er ikke det rene og urene et enten/eller, men et samtidig både/og. Biter og deler som kommer fra ulike kirkelige og teologiske tradisjoner, føyes sammen, slik at det som vanligvis ikke passer sammen, passer sammen likevel når planen vedtas på kirkemøtet. Renselsesarbeidet har samtidig bidratt til hybridisering av «teologien i trosopplæringen».

Nonkoherente biter slik som klatrevegger, boller og kjempepapegøyer er imidlertid borte. – Det vil si at det jo slett ikke er sikkert at klatreveggene, bollene og kjempepapegøylene er borte.

Det er mulig at det samtidig med renselsesarbeidet i planutviklingsfasen har foregått et parallelt hybridiseringsarbeid der det yngler av morsomme dyr, pizzaer, taco, gjemsel, skattekart, air-hockey og masse annet, men det sier ikke det offisielle plandokumentet noe om (jf. Latour 1996:22). Aktiviteter som barn er del av utenfor kirken, har blitt fremforhandlet som nonkoherent med den «egentlige» trosopplæringen. Av den grunn blir ikke disse aktivitetene del av beskrivelsen av trosopplæringsens innhold. Planen som er utviklet med kjernetekster og kjernetiltak,

etterlater ingen i tvil. Nå er «teologien i trosopplæringen» godt ivaretatt. Planen publiseres like rød og moderne som bussene i London.¹³ Skulle nesten tro at det er et forsøk på å skjule «that there is a potential for syncretism lurking in the wings (...)» (Law et.al 2013:180).

Gjennomføringsfasen 2010-2014

Mer Bibel, bønn og gudstjeneste

Etter at *Gud gir – vi deler* er vedtatt av Kirkemøtet, begynner gjennomføringsfasen av reformen. Denne fasen begynner i 2010, og er en pågående fase. I løpet av 2014 blir menighetene som hittil ikke har fått trosopplæringsmidler, «sluset inn» i reformen. En avgjørende forutsetning for at det kan skje, er at Stortinget trapper opp sin bevilgning over statsbudsjettet til 318,8 millioner kroner. Med denne økningen anser Kirkerådet trosopplæringsreformen som fullfinansiert.¹⁴ Noe av det som blir gitt mest oppmerksomhet i denne fasen, er at hver menighet skal utvikle sin lokale plan for trosopplæring. Enkelte steder er menighetene så små at flere menigheter lager en plan sammen.

For å bidra til at menighetene kan utvikle lokale planer, holdes det kurs rundt om i det ganske land. De fleste steder driver bispedømmekontorene disse lokale planprosessene fremover gjennom utstrakt veiledningsvirksomhet. Kirkerådet på sin side har etablert et elektronisk planverktøy som alle menigheter må bruke for å kunne sende sine planer til godkjenning hos biskopene.¹⁵ Fra en menighet har mottatt gjennomføringsmidler, har

13 Bilde av forsiden av *Gud-gir – vi deler*. Plan for trosopplæring. Det er mulig å laste ned planen fra denne siden: <http://www.gammel.kirken.no/?event=doLink&famID=11495> (lastet ned 07.09.2015)

14 Protokoll fra møte i Kirkerådet 05.-06.12.2013. https://kirken.no/globalassets/kirken.no/migrering/kirkeraadet_protokoll_desember_2013.pdf (lastet ned 04.09.2015).

15 Informasjon om planverktøyet menighetene skal bruke i utviklingen av en lokal plan for trosopplæring: <http://www.ressursbanken.no/planarbeid/planverktoy/veiledning/> (lastet ned 04.09.15).

de ansatte og frivillige i menighetene tre år på seg for å utvikle en plan for trosopplæring for alle døpte mellom 0 og 18 år. En del av menighetene som har vært del av trosopplæringsreformen i flere år, har fått godkjent sine planer av biskopen i sitt bispedømme.

Planverktøyet menighetene må bruke, består av ulike deler. I den første delen gjør menighetene rede for hovedmål for trosopplæringen, hva som særpreger deres sted og menighet, og hvordan de vil organisere trosopplæringen. Neste del er at de skal gjøre rede for trosopplæringstilbudene ut ifra de samme sentrale dimensjonene ved trosopplæring som angis i *Gud gir – vi deler* (2010). Den største delen er at menighetene skal fylle inn en beskrivelse av mål, tema/innhold, arbeidsmåter, ansvarlige og øvrige kommentarer til hvert av tiltakene som inngår i planen. Siden alle menigheter skal rapportere om hvilke tiltak de har for barn mellom 0 og 18 år, er denne delen omfattende.

Delen som har størst plass i planverktøyet, er rubrikken «tema/innhold». I denne rubrikken skal hvert tiltak gjøres rede for med hensyn til «livstolkning og livsmestring», «kirkens tro og tradisjon» og «kristen tro i praksis». Det gjennomgående trekket i de planene jeg har hatt tilgang til, er at disse kolonnene er svært godt fylt ut. En forskjell er at detaljeringsgraden ofte er lavere under «livstolkning og livsmestring» enn under de to andre kolonnene. På definerte kolonner fyller menighetene inn innholdet i trosopplæringen. Det som går igjen er bibelvers, sanger, gudstjenester, lystenning, høytider, kirkerom, bønn og Bibel.

I en av menighetene arrangerer de for eksempel skolestartgudstjeneste. Tiltaket er stipulert til to timer. I rubrikken «livstolkning og livsmestring» står følgende stikkord: «Livshistorie: Skolestart som milepæl.

Menneskelivet: Selvstendighet/tilhørighet, ønske om kunnskap, vennskap, relasjon og forventning». De to andre rubrikkene er vesentlig mer konkretisert.

I rubrikken «Kirkens tro og tradisjon» står det:

2.trosartikkel: Jesus møter mennesker, Jesus som både er gud og menneske. Sakramentene: mulighet til å gå til nattverd. Bibelfortelling i gudstjenesten: Fra Jesu liv, f.eks Markus 10:46-52. Bibelfortellinger i 6 årsboka: 1.Mos 1-3 (Eden), 1.Mos 37:39-50 (Josef), Matteus 3 om Jesu dåp, Lukas 10 om den barmhjertige samaritan, Acta 1-2 om pinsedag. Høytidsstoff i 6 årsboka: Dagene i påskeuka. Påskesalmer.

Rubrikken «Kristen tro i praksis» er også godt utfyllt:

Bønn: Be for lokalsamfunnet og de som står en nær, bli bedt for av andre, «Vår far», Gudstjeneste: Delta på gudstjeneste tilrettelagt for sin aldergruppe, lære om Kyrie og Gloria. Sanger: «Måne og sol», «Vårt alterbord er dekket» og gjerne andre sanger fra 6 årsboka.

En av de minste rubrikkene i planverktøyet er «Arbeidsmåter». Under denne rubrikken hender det at menighetene skriver noe om at trosopplæringstilbudet skal inneholde en skattejakt, eller at deltagerne skal overnatte i kirkerommet. Stort sett står det hvilke bøker menighetene skal dele ut og hvordan de praktisk skal ordne gudstjenester og lignende. Det er få referanser til aktiviteter som ikke er «særegne» kirkelige praksiser. Ingen nevner noe om at de har klatrevegger som en del av trosopplæringen. Bollefesten med den morsomme trommelen og lekepapegøyen ser jeg heller ikke igjen i de lokale planene.

Det «egentlige» innholdet

Synkretismemodusen som kan analysere gjennomføringsfasen er *fornektelse*. Eksempelet Law, Afdal, Asdal, Lin, Moser og Singleton bruker for å utvikle beskrivelsen av denne modusen er som nevnt et statlig rapporteringssystem i England. Alle bønder i England må registrere detaljert informasjon om hvert storfe de eier. Hensikten med rapporteringen er å unngå at sykdommer spres. Hensikten med planverktøyet som er utviklet av Kirkerådet, er at alle menigheter skal ha en systematisk og sammenhengende trosopplæring. Det som gjør at planrapporteringssystemet som er utviklet av Kirkerådet, har likhetstrekk med det engelske rapporteringssystemet, er at verken bøndene eller menighetene kan sende inn informasjon om sin virksomhet på noen andre måter. Menighetene må sende inn sin lokale plan ved å bruke planverktøyet. En annen likhet mellom det engelske og det norske systemet er at det eksisterer et asymmetrisk maktforhold mellom partene. Dersom bøndene ikke sender inn informasjonen om storfeet, blir de fratatt muligheten til å være melkeprodusenter. Dersom menighetene ikke sender inn sin lokale plan innen tre år, kan de miste den økonomiske støtten de får i gjennomføringsfasen. Maktasymmetrien gjør at ingen menigheter har reell mulighet til å gjøre noe annet enn å etterkomme kravene til hvordan en lokal plan for trosopplæring skal utfylles og hva den skal inneholde.

Fornektelse som synkretismemodus betegner også at det kun er den informasjonen som myndighetene er opptatt av, som blir registrert. De øvrige delene blir usynlige ved at de ikke blir etterspurt. Modusen betegner et renselsesarbeid der det kun er det som systemet har definert som «rent», som blir registrert og rapportert (Law et al 2013:177).

Planverktøyet som Kirkerådet har utviklet, er utformet slik at alle menigheter må skrive omfattende om innholdet i hvert av tiltakene. Systemet sikrer at det som er koherent med etterlysningen etter teologisk innhold og særegne kirkelige praksiser, blir synliggjort. Siden det er disse «særegne» delene som i løpet av prosessen er blitt fremforhandlet som det «egentlige» innholdet i trosopplæringen, er det denne informasjonen som blir etterspurt. De delene som derimot har fått status som noe som ikke er koherent med en systematisk og sammenhengende trosopplæring, slik som boller og klatrevegger, får liten plass. Planverktøyet gir ikke rom for å skrive utfyllende om at trosopplæringstilbudene i menighetene inneholder slike elementer. De delene som ikke er i overenstemmelse med det som er fremforhandlet som «ren» trosopplæring, blir utelatt fra planene.

DISKUSJON

Jeg skal i denne delen oppsummere og diskutere hvordan teologi blir forstått og gjort i de kirkelig-teologiske diskusjonene om «teologien i trosopplæringen». Som nevnt innledningsvis skal jeg også gi uttrykk for hvilket teologisk tolkningsperspektiv jeg anser som viktig i utviklingen av en kirkelig orientert religionspedagogikk (jf. Innledningen).

Hovedfunnet i forsøks- og prosjektfasen av trosopplæringsreformen (2003-2008) er at evalueringsforskerne etablerer to «fakta». For det første at det teologiske innholdet i trosopplæringen er mangelfullt, og for det andre at tilbudene i stor grad er som andre vanlige fritidsaktiviteter. Etableringen av slike fakta betegner Latour som *forskningens janusansikt* (Latour 1987:4, se også Reite 2013). Den ene siden av forskningens janusansikt beskriver Latour som «science in the making» (Latour

1987:4). Dette er mens forskningen er underveis. Det vil si når evalueringsforskerne diskuterer materialet seg imellom, og når det fremdeles pågår åpne kontroverser mellom dem om hvordan materialet skal fortolkes. Dette er forskningens «does not know yet»-ansikt. Dette ansiktet er det få utenfor forskningen som får tilgang til. Det er den andre delen av forskningens janusansikt som publiseres i artikler og bøker. Denne delen av forskningen betegner Latour som «ready made science», og han bruker også begrepet «a black box» om slike fakta (Latour 1987:11).

Det som skjer med faktaene som evalueringsforskerne etablerer om trosopplæringsreformen, er det som ofte skjer med vitenskapelige fakta. De begynner å leve sitt eget liv uavhengig av menneskene som en gang frembrakte dem. Etter hvert som tiden går, kan det til og med se ut som om det ikke er mennesker som har etablert kunnskapen (Latour 1987:133). Slik er det også med faktaene som evalueringsforskerne etablerer. I løpet av planutviklingsfasen (2009-2010) har faktaene blitt «a black box» som få setter spørsmålstegn ved. Hovedfunnet i analysen av planutviklingsfasen er at dette er en fase der utdanningsinstitusjonene, IKO og Kirkemøtet arbeider for at trosopplærings-tilbudene skal få et tilstrekkelig teologisk innhold, og at de blir mer rettet inn mot de særegne kristne praksisene.

Det å definere «teologien i trosopplæringen» som et gitt kunnskapsinnhold og å anbefale noen bestemte tiltak for alle menigheter, kan ha omkostninger for hva barn og ungdom lærer gjennom å delta på trosopplæring i menighetene. Latour har skrevet noen artikler der han drøfter religion, og spesielt religiøst språk. I en av artiklene betegner han det å gjøre religion til definerte enheter i form av påstander eller trossystemer som *fast-*

frysing («freeze-framing») (Latour 2005b). Det å redusere religion til et system av påstander, gjør at det religiøse språket slutter å være i bevegelse, og ved å slutte å være i bevegelse, blir det sin motsetning (Latour 2005b:46). Han argumenterer for at det religiøse språket kan gjenvinne sin kraft ved å bli mindre opptatt av informasjon og mer opptatt av transformasjon (Latour 2005b:31).

Det som ifølge Latour kan være med på å puste liv i det religiøse språket, er det samme språket som blir kritisert av flere instanser i høringsrunden for Plan for trosopplæring; kjærlighetsspråk (Latour 2005b:29). Det som ifølge Latour kjennetegner kjærlighetsspråket, er at tilhørerne opplever en nærhet og samtidighet med det som blir fortalt (Latour 2005b:32). Det at utkastet *Vi deler. Plan for trosopplæring* bruker eksempler mer enn å definere «teologien i trosopplæringen», kan være en styrke ved dette utkastet. En del av eksemplene som brukes i utkastet, er også med i planen som blir vedtatt av Kirkemøtet, men ved å inkludere to vedlegg som definerer kjernetekster og kjernetiltak, svekker man betydningen av disse eksemplene.

Den siste og pågående fasen av trosopplæringsreformen er gjennomføringsfasen. Hovedfunnet i analysen av denne fasen er at planverktøyet som alle menighetene må bruke for å utvikle sine lokale planer for trosopplæring, avgrenser trosopplæring til å bli et domene for seg selv, som en aktivitet som skal være tydelig forskjellig fra andre fritidsaktiviteter. I denne utskillellesprosessen kan noe gå tapt. Planen som gjelder for Den norske kirke og planene i menighetene, kan bidra til at trosopplæringen blir klemt inne i en liten virkelighetslomme (Afdal 2013:16). Når trosopplæringens «egentlige» innhold kun skal handle om Bibel, bønn og gudstjeneste, er sannsynligheten stor for at mange

barn og ungdom ikke vil fortsette å komme på trosopplæringstilbudene i menighetene. Den «egentlige» trosopplæringen kan fort bli irrelevant dersom den ikke har forbindelse til de bitene og delene av livene deres som handler om klatrevegger, boller og morsomme papegøyer.

Analysen av de kirkelig-teologiske diskusjonene om «teologien i trosopplæringen» viser på den ene siden at *autoritative diskurser* har vært styrende for hvordan teologi har blitt forstått og gjort. Både forskernes etterlysning etter innhold og særegenhet, og prosessene med å utvikle planer for trosopplæring, viser at teologi beskrives som et kunnskapsinnhold som er fast, gitt og stabilt. «Teologien i trosopplæringen» fremstår som en monologisk pakke med kunnskaps- og praksiselementer som i liten grad lar seg omforme, og som først og fremst skal overføres til barn og ungdom. Som autoritativ diskurs blir det avgjørende at trosopplæringstilbudene i menighetene «renses» for alt det som ikke «egentlig» er del av kristen tro og tradisjon. Det som eventuelt får bli igjen av boller, klatrevegger og papegøyer blir definert som noe som er der «blott til lyst». Disse tingene blir ikke regnet med som en betydningsfull del av trosopplæringens innhold. Målet blir primært at barn og ungdom skal tilegne seg et stabilt teologisk kunnskapsinnhold og de «særegne» kristne praksisene. I møte med slike autoritative diskurser kan barn og unge enten tilslutte seg kunnskapen og praksisene, eller de kan avvise dem. Autoritative diskurser legger ikke til rette for at barn og unge skal kunne bruke og blande kunnskapen og praksisene med noe annet, og på andre måter, enn det som er definert som den riktige bruken (Wertsch 1991:78).

På den andre siden, analysen viser at selv om det ikke står mye om klatrevegger, bol-

ler og papegøyer i verken *Gud gir – vi deler* eller i de lokale planene, så betyr ikke det at slike ting ikke er del av trosopplæringstilbudene i menighetene. Mye tyder på at menighetene fortsatt har slike aktiviteter som del av trosopplæringen, selv om de ikke skriver mye om det i planene sine. Renhet/urenheter som Latour minner oss om, ikke et enten/eller, men et både/og, og det kan skje samtidig. Det er likevel grunn til å anta at planutviklingsprosessene som har funnet sted, og som finner sted fremdeles, ikke bare er en overflatisk fornyelsesprosess. Som i kollektivsystemet i London kan ideen om den «rene» trosopplæringen begynne å forme dem som jobber med trosopplæring. Planene kan bli det Law, Afdal, Asdal, Lin, Moser og Singleton betegner som en *performativ triumf* (Law et.al 2013:173). Det vil si at planene kan skape mer av den virkeligheten de beskriver. En mulig effekt av at alle menigheter har sin lokale plan for trosopplæring, er at det blir mer Bibel, bønn og gudstjeneste, og mindre klatrevegg, boller og papegøyer.

AVSLUTNING

Faktaene som evalueringsforskerne etablerte tidlig i trosopplæringsreformen, har levd sitt eget liv lenge nok. Det er på tide å etablere noen andre fakta om trosopplæring som kan fungere diskursivt i gjennomføringsfasen av trosopplæringsreformen. De faktaene jeg bidrar til å etablere i denne artikkelen, er at jakten på det «egentlige» teologiske innholdet i trosopplæringen har gjort at forståelser av teologi som et gitt kunnskapsinnhold har blitt dominerende. Planutviklingsprosessene som har funnet sted, har bidratt til å klemme trosopplæring inne i en liten livslomme som er atskilt fra det barn og unge ellers driver med.

På bakgrunn av analysen av de kirkelig-teo-

logiske diskusjonene om hvordan «teologien i trosopplæringen» har blitt forstått og gjort, vil jeg argumentere for at det er behov for å utvikle en forståelse av teologi som *en internt overbevisende diskurs*. Det vil si å bidra til en teologi som er dialogisk i den forstand at den har en åpen og uavsluttet karakter. Istedenfor å sette spørsmålsteget ved hvorvidt aktiviteter som ikke er «særegent» kirkelige praksiser, kan regnes som trosopplæring, vil jeg argumentere for at ting og aktiviteter som klatrevegger, boller og papegøyer bør defineres som en konstituerende del av innholdet i trosopplæringstilbudene. Disse tingene og aktivitetene kan bidra til hybride forbindelser som kan omforme betydningene av Bibel, bønn og gudstjeneste. «Trosopplæringens teologi» trenger ikke å forstås som en systematisk og sammenhengende pakke. Mitt bidrag til en kirkelig orientert religionspedagogikk er å åpne for at teologi ikke er et system som skal overføres, men biter og deler som kan brukes, blandes, omformes og stadig reformuleres.

Latour sa: Vi har aldri vært moderne. Jeg vil tilføye: Trosopplæringen i Den norske kirke bør heller ikke forsøke å bli det.

LITTERATUR

Agedal, O. og S. M. Mogstad (2005). *Søknader, søknadsbehandling og tildeling*. Delrapport 1. Evaluering av Trosopplæringsreformen. http://www.eto.no/doc/Delrapport1_SDM-OAA.pdf (lastet ned 03.09.2015).

Afdal, G. (2013). *Religion som bevegelse. Læring, kunnskap og mediering*. Oslo: Universitetsforlaget.

Alvesson, M. (2003). «Methodology for close up studies – struggling with closeness and closure». I: *Higher Education* (46):167-193.

Botvar, P.K., E. Haakedal og F. Kinsersdal (2013). *Når porten gjøres vid. Evaluering av trosopplæringens breddetiltak*. KIFO rapport 2. Oslo: KIFO Stiftelsen kirkeforskning.

Botvar, P. K., Å. Brøttveit, N. Hoel, E. Haakedal og U. Schmidt (2015) *Avsluttet reform eller fortsatt læring og utvikling? Trosopplæring som arbeidsform i menighetene*. KIFO rapport 1. Oslo: KIFO. Institutt for Kyrkje-, religions- og livsynsforskning.

Christoffersen, S. A. (2006). «I dåpens kjølvann. Om å kommunisere midt i kulturen». I: *Prismet* 57(2-3):131-140.

Daniels, H. (2008). *Vygotsky and Research*. London: Routledge.

Fuglseth, K, E. Haakedal og U. Schmidt (2012). *Lokale trosopplæringsplanar. Innhold og prosess*. KIFO rapport 3. Oslo: KIFO Stiftelsen kirkeforskning.

Hauglin, O, H. Lorentzen og S.D. Mogstad (2008). *Kunnskap, opplevelse og tilhørighet. Evaluering av forsøksfasen i Den norske kirkes trosopplæring*. Bergen: Fagbokforlaget.

Hauglin, O. et. al. (2005) *Organisering og oppstart av reformen*. Underveisrapport 1. Evaluering av trosopplæringsreformen. http://www.eto.no/doc/underveisrapport_1.pdf (lastet ned 03.09.2015).

Hegstad, H., A. S. Selbekk og O. Agedal (2008). *Når tro skal læres. Sju fortellinger om lokal trosopplæring*. Trondheim: Tapir akademisk forlag.

Holmqvist, M. (2012). «Trosopplæring som livsstil? En analyse av læringssyn i Trosopplæringsplanen». I: *Prismet* 63 (1): 17-33.

Gud gir – vi deler. Plan for trosopplæring (2010). Oslo: Kirkerådet.

Hauglin, O. (et.al.) (2006). *Evaluering av Trosopplæringsreformen. Utvikling og utbygging av reformen*. Underveisrapport 2. www.eto.no. (Lastet ned 27.11.2014).

- Høeg, I. M. og I. Trysnes (2012). *Menighetens samvirke med hjemmet. Evalueringsforskning på trosopplæringsreformen*. Rapport 1. KIFO notat 1. Oslo: KIFO Stiftelsen kirkeforskning.
- Jensen, R. (2006). «Trosopplæring. Katekismearven i et historisk og aktuelt perspektiv». I: *Prismet* 57(2-3):101-114.
- Johnsen, E.T. (2014). *Religiøs læring i sosiale praksiser. En etnografisk studie av mediering, identifisering og forhandlingsprosesser i Den norske kirkes trosopplæring*. PhD avhandling. Oslo: Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Johnsen, E.T. (2008). «Barneteologi møter trosopplæring til en gjensidig kritisk dialog» s.10-33. I: S. Sagberg (red.) *Barnet i trosopplæringen. Pedagogiske og teologiske refleksjoner over barneteologi*. Oslo: IKO-Forlaget.
- Latour, B. og S. Woolgar (1979). *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts*. Los Angeles: Sage Publications.
- Latour, B. (1987). *Science in Action*. Cambridge/Massachusetts: Harvard University Press
- Latour, B. ([1991] 1996). *Vi har aldri vært moderne. Essay i symmetrisk antropologi*. Oversatt av Ragnar Braastad Myklebust. Oslo: Spartacus forlag.
- Latour, B. (2005a) *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Latour, B. (2005b) «'Thou Shall Not Freeze-Frame', or How Not to Misunderstand the Science and Religion Debate» s. 27-46. I: J.D. Proctor (red.) *Science, religion and the Human Experience*. Oxford: Oxford University Press.
- Leganger-Krogstad, H. og S.D. Mogstad (2006). «Trosopplæringsreformen under lupen. Evalueringsperspektiv på trosopplæring». I: *Prismet* 57 (2-3):115-130.
- Law, J., G. Afdal, K. Asdal, W. Lin, I. Moser og V. Singleton (2013). «Modes of syncretism, Notes on Noncoherence». I: *Common knowledge* 20 (1):172-192.
- Law J. og V. Singleton (2013). «ANT and Politics: Working in and on the World». I: *Qual Sociol* (36) 485-502.
- Law, J. (2007) «Actor Network Theory and Material Semiotics». Versjon fra 25. april 2007. <http://heterogeneities.net/publications/Law2007ANTandMaterialSemiotics.pdf> (Lastet ned 12.12.2014).
- Law, J. (1999). «After ANT: Complexity, Naming and Topology». I: *The Sociological Review* 47: 1–14.
- Marcus, G. (1998). *Ethnography through Thick and Thin*. Princeton: Princeton University Press.
- Pettersen, E. (2007). «Religionspedagogikk i kirkelig kontekst i støpeskjeen, Erfaringer fra to kontinenter om menigheten som lærende fellesskap». I: *Norsk teologisk tidsskrift* 108 (4):231-260.
- Pettersen, E. (2008). «Kristussentrert konfirmasjonstid. Bjarne Hareide som konfirmasjonsteolog og -strateg». I: *Prismet* 59 (2):107-112.
- Reite, I. C. (2013). «Between Blackboxing and Unfolding: Professional Learning Networks of Pastors». I: *International Journal of Actor-Network Theory and Technological Innovation*, 5(4): 47-64.
- Plan for dåpsopplæring i Den norske kirke* (1991). Oslo: Kirkerådet.
- Plan for konfirmasjonstiden i Den norske kirke* (1998). Oslo: Kirkerådet.
- Sannes, K. O. (2006). «Dåpen, Kristus-troen og kirken. Refleksjoner omkring dåpsteologi og trosopplæringens innhold». I: *Prismet* 57(2-3):151-156.
- Selbekk, A.S. og O. Hauglin (2005). *Oppstart og utforming av forsøkene*. Delrapport 3.

- Evaluering av Trosopplæringsreformen.
<http://www.eto.no/doc/Delrapport3.pdf>
 (lastet ned 03.09.2015).
- Vi deler. Plan for trosopplæring i Den norske Kirke*
 (2009). Høringsutkast. Oslo: Kirkerådet.
- Vi deler. Plan for trosopplæring i Den norske Kirke*
 (2009). Revidert høringsutkast. Oslo:
 Kirkerådet.
- Vygotsky, L.S. (1986). *Thought and Language*.
 A. Kozulin (red.) Cambridge: The MIT
 Press.
- Vygotsky, L.S. (1978). *Mind in Society. The
 Development of Higher Psychological
 Processes*. M.Cole (red.) Cambridge:
 Harvard University Press.
- Wertsch, J. (1991). *Voices of the Mind. A
 Sociocultural Approach to Mediated Action*.
 Cambridge: Harvard University Press.
- Andre kilder:**
- Høringsuttalelse «Plan for trosopplæring i Den
 norske kirke» IKO – Kirkelig pedagogisk
 senter. [http://www.iko.no/iko/vedlegg/
 Ny-trosoppleringsplan---horingsuttalelse.
 pdf](http://www.iko.no/iko/vedlegg/Ny-trosoppleringsplan---horingsuttalelse.pdf)
- Høringsuttalelse «Plan for trosopplæring i Den
 norske kirke» fra Det teologiske fakultet,
 UiO. (Mottatt pr. e-post 23.11.2014)
- Lokale planer for trosopplæring. (Mottatt pr
 e-post 10.09.2014)